

महात्मा गांधी आणि स्त्री सक्षमीकरण

प्रा.सकटे छाया भारत, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, शरदचंद्र पवार महाविद्यालय, लोणंद.

प्रस्तावना :

महात्मा गांधी हे भारतीय स्त्री चळवळीचे जनक होते. गांधीजींनी भारताच्या राजकारणात प्रवेश केला, तोपर्यंत सर्वसामान्य भारतीय महिला बुरखा, पर्दा, बुरख्यात कैद होत्या. अंगणाचा उंबरठाही ओलांडता येत नव्हता. सरंजामी व्यवस्थेच्या आणि पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेच्या ओझ्याखाली महिलांनी सार्वजनिक निदर्शने, मिरवणूक, मोर्चे यात सहभागी होणे अकल्पनीय होते. पण गांधीजींनी हा चमत्कार केला. काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत संपूर्ण भारतातून मोठ्या संख्येने महिला रस्त्यावर उतरल्या होत्या. स्वातंत्र्य चळवळीशी संबंधित महिलांमध्ये जे धैर्य, स्वातंत्र्य आणि गतिशीलता दिसली ते सर्व गांधीजींमुळे होते. महात्मा गांधींचा स्त्रियांबद्दलचा विचार त्यांच्या 'माझे सत्याचे प्रयोग' या आत्मचरित्राच्या रूपाने बहुतांशी दिसून आला आहे, पण त्याकाळीही त्यांची विचारसरणी महिलांच्या सक्षमीकरणाइतकी प्रबळ होती.

उद्देश : १. गांधींचे स्त्री सक्षमीकरणाबाबत अभ्यास करणे

२. गांधीजींनी स्वातंत्र्यचळवळीच्या माध्यमातून स्त्री सक्षमीकरणातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

महात्मा गांधींचे स्त्री सक्षमीकरणाबाबत विचार :

महात्मा गांधींनी महिलांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला त्या काळात जेव्हा आपल्या समाजात अनेक दुष्कृत्ये गाजत होती. त्या काळातील पुरुषप्रधान समाजात हुंडापद्धती आणि बालविवाह प्रचलित होते. महिलांचे सरासरी आयुष्य केवळ २७ वर्षे होते. त्या दिवसांत प्रसूतीदरम्यान महिलांचा अनेकदा मृत्यू होत असे. महिलांच्या शिक्षणाचा स्तरही तेव्हा केवळ २ टक्के होता. त्याकाळी पर्दा पद्धतही प्रचलित होती. स्त्रियांनी कोणत्याही पुरुषासमोर बुरखा घालून राहण्याची प्रथा होती. एकट्याने बाहेर जाण्यास मनाई होती, पुरुषासोबत जाणे अनिवार्य मानले जात होते. या सर्व गोष्टी महिलांना पुढे जाण्यापासून रोखत होत्या. जोपर्यंत महिला या बंधनातून मुक्त होत नाहीत, शिक्षित होत नाहीत, तोपर्यंत समाज प्रगती करू शकत नाही, हे गांधीजींच्या लक्षात आले. म्हणूनच त्यांनी आपल्या भाषणात महिलांना नेहमीच महत्त्वाचे स्थान दिले आणि देशाच्या प्रगतीत महत्त्वाची भूमिका बजावण्याची प्रेरणा दिली.

गांधीजींचे स्त्रियांबद्दलचे विचार :

महात्मा गांधींपूर्वीच्या सर्व विचारवंतांनी केवळ स्त्रियांची दयनीय स्थिती दाखवली, परंतु महात्मा गांधींनी स्त्रियांची प्रतिमा बदलण्यासाठी व्यापक प्रयत्न केले. महात्मा गांधी म्हणाले की, स्त्रिया पुरुषांच्या हातातील खेळणी नाहीत आणि त्यांच्या प्रतिस्पर्धीही नाहीत. स्त्रिया आणि पुरुषांचा आत्मा एकच आहे आणि त्यांच्या समस्याही सारख्याच आहेत. स्त्री आणि पुरुष एकमेकांना पूरक आहेत. महात्मा गांधींनी महिलांना शिक्षित करण्यावर सर्वाधिक भर दिला कारण हीच एकमेव गोष्ट होती जी महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने बनवू शकते. स्त्रिया शहाणपण, नम्रता, संयम, त्याग आणि विश्वासाचे मूर्तिमंत प्रतीक आहेत, असे गांधीजींचे मत होते. महात्मा गांधींनी ज्या अहिंसेचा उपदेश केला त्यात सहिष्णुता असणे आवश्यक आहे आणि ही गोष्ट स्त्रियांचा प्रमुख गुण आहे. द्रौपदी, सावित्री, सीता आणि दमयंती यांसारख्या आदर्शांचा उल्लेख करून गांधीजींनी लोकांना सांगितले की स्त्रिया कधीही कमकुवत असू शकत नाहीत. गांधीजींनी स्त्रियांसाठी अनेक प्रेरणादायी गोष्टी सांगितल्या आहेत, पण त्यांची एक गोष्ट स्त्री शक्तीला ब-याच अंशी सांगते, 'पत्नी ही पुरुषाची गुलाम नसून त्याची सोबती असते, तिच्या सुख-दुःखात तितकीच भागीदार असते आणि पतीसारखी असते. त्यालाही स्वतःचा मार्ग निवडण्याचा अधिकार आहे.

गांधीजींच्या अनेक प्रेरणादायी विचारांचा आजही सार्वजनिक जीवनात उल्लेख केला जातो. जर स्त्रियांनी त्यांचे हे विचार आत्मसात केले तर त्यांच्यात नेहमीच पुढे जाण्याची उर्जा राहिल आणि त्यांना त्यांचे सर्वोत्तम देण्यास प्रवृत्त केले जाईल.

महात्मा गांधी यांच्या विचारांपासून महिला प्रेरणा:

- स्वतःला शोधण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे इतरांच्या सेवेत स्वतःला गमावणे.
- प्रथम ते तुमच्याकडे दुर्लक्ष करतात, मग ते तुमच्यावर हसतात, मग ते तुमच्याशी लढतात आणि मग तुम्ही जिंकता.
- नम्र मार्गाने, तुम्ही जगाला डोलवू शकता.
- सामर्थ्य शारीरिक क्षमतेने येत नाही. ती अदम्य इच्छाशक्तीतून येते.

- पापाचा द्वेष करा, पाप्यावर प्रेम करा.
- दुर्बल कधीही माफी मागत नाहीत. क्षमाशीलता हे बलवान व्यक्तीचे वैशिष्ट्य आहे.
- काही आयुष्य असे जगा जसे उद्या मरणार आहात, काही शिका जणू काही तुम्ही कायमचे जगणार आहात.
- तुम्ही जे विचार करता, तुम्ही जे बोलता आणि जे करता ते सुसंगत असतानाच आनंद होतो.
- जगात प्रत्येकाची गरज भागवण्यासाठी पुरेसे आहे, परंतु प्रत्येकाची हाव पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे नाही.

अशा विचारांची प्रेरणा घेऊन महिलांना स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतला. परिणामी यातून स्त्रियांचा चा सहभाग चळवळीत वाढला व त्या सक्षमीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करून लागल्या.

सारांश : गांधीजींनी महिलांना 'स्पेस' (सार्वजनिक/खाजगी जीवनात स्वतंत्र स्थान) दिले. आपण पाहतो की १९१५मध्ये गांधीजींनी कस्तुरबासोबत साबरमती आश्रमाची स्थापना केली ज्यामध्ये मोठ्या संख्येने स्त्री-पुरुष सहभागी झाले होते. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महिला मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाल्या, त्या 'सार्वजनिक, राजकीय जीवनात स्त्रियांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे' या गांधीजींच्या भूमिकेमुळे. या चळवळीतून सरोजिनी नायडू, विजयालक्ष्मी पंडित, अवंतिकाबाई गोखले, दुर्गाबाई देशमुख, उषा मेहता, अरुणा असफअली, राजकुमारी अमृतकौर, बीबी अमृतुस्सलाम अशा किती तरी महिला नेतृत्वस्थानी आल्या. त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे संविधान समितीतही १५ महिलांचा समावेश होता. या साऱ्या महिला देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीशी जोडलेल्या होत्या.

अशा प्रकारे त्यांनी महिला नेत्यांना सांगितले की, त्यांनी सामाजिक सुधारणा, महिला शिक्षण आणि महिलांच्या हक्कांसाठी कायदे करावे, जेणेकरून त्यांना मूलभूत अधिकार मिळू शकतील. महिला नेत्या सीता, द्रौपदी आणि दमयंती यांच्याप्रमाणे सात्विक खंबीर आणि नियंत्रित असायला हव्यात, तरच त्या महिलांमध्ये पुरुषांच्या समानतेची भावना निर्माण करू शकतील आणि त्यांच्या हक्क आणि स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण करू शकतील, असे ते म्हणाले. गांधींच्या मते, समानतेचा अर्थ असा नाही की, पुरुषांनी केलेली सर्व कामे स्त्रियांनीच करावीत. गांधीजींच्या आदर्श जगात स्त्री-पुरुषांसाठी त्यांच्या स्वभावानुसार आणि क्षमतेनुसार वेगवेगळी कार्यक्षेत्रे निश्चित करण्यात आली होती.

संदर्भसूची :

१. राधा कुमार, 'महिलांच्या संघर्षाचा इतिहास', वाणी प्रकाशन, नवी दिल्ली, २००२
२. महिला आणि सामाजिक अन्याय-एम.के.गांधी-नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस अहमदाबाद, १९५४
३. एड. साधना आर्य, 'स्त्रीवादी राजकारण संघर्ष आणि समस्या', दिल्ली विद्यापीठ निवेदिता मेनन, जिनी लोकनीता, दिल्ली, २००१
४. प्रा. आशा शुक्ला आणि कुसुम त्रिपाठी, 'महिलांच्या संघर्षाचे मुद्दे', महिला अभ्यास विभाग, बरकतुल्ला विद्यापीठ, भोपाळ
५. कमल भागवत आणि कुसुम रणदिवे, 'स्त्री चळवळीची चळवळ', प्रागतिक पुस्तक प्रकाशन पुणे, १९८५
६. नीरा देसाई, 'भारतीय समाजातील महिला', मॅकमिलन पब्लिकेशन, मुंबई.